

Hanna Karhu

Geneettinen kritiikki – uusia näkökulmia teoksen synnyn tutkimukseen

Kirjallisen teoksen syntyä on pyritty tutkimaan iän kaiken. Teosten synty on nivottu toisinaan varsin ongelmattomasti osaksi kirjailijan biografiaa. Suomessa kirjallisen teoksen synnyn lähteille on pyritty pitkälti kirjailijahaastattelujen avulla, joissa kirjailijat kertovat itse, kuinka heidän teoksensa ovat syntyneet.

Geneettinen kritiikki tarjoaa uusia näkökulmia teoksen synnyn tutkimiseen. Strukturalismista versonut, 1970-luvun Ranskassa kehittynyt geneettinen kritiikki on tällä hetkellä merkittävä ranskalaisen kirjallisuudentutkimuksen suuntaus. Se kuuluu Ranskassa jopa koulujen kirjallisuuden opetukseen. Geneettisen kritiikin avulla voidaan paljastaa ne moninaiset kirjoitusprosessit, joissa kirjallinen teos muodostuu. Tutkimussuunta korostaa myös julkaistusta teoksesta uupuvan aineksen kiinnostavuutta tutkimuskohteena.¹ Ainoa suomenkielistä kirjallisuutta käsittelevä geneettinen tutkimus on Anna Makkosen (nyk. Kuusmin) lisensiaattityö Aapo Heiskasen viikatetanssin syntyprosessista (1982).

Kirjallisuuden materiaalisuus ja prosessuaalisuus

Geneettinen kritiikki tutkii kirjallisen teoksen syntyä säilyneiden dokumenttien – käsikirjoitusten tai muiden teoksen syntyyn liittyneiden aineistojen – avulla. Tutkimuksen kohteena ovat pääasiassa niin sanotut modernit käsikirjoitukset eli painetun kirjallisuuden ajan kirjailijoiden yksityisluontoiset työkäsikirjoitukset. Näitä aineistoja on hyllymetreittäin tutkimattomana suomalaisissakin arkistoissa ja käsikirjoituskokoelmissa.

Tutkimussuuntaus on kiinni kirjallisuuden ja kirjoituksen materiaalisuudessa. Se korostaa käsikirjoitusten omalakisuuutta ja keskittyy pitkälti erilaisten luonnosvaiheen käsikirjoitusten ja muiden työkäsikirjoitusten tutkimiseen. Teos on näissä käsikirjoituksissa vielä työstymisen tilassa, eikä oikeastaan edes voida vielä puhua teoksesta, vaan pikemminkin muutoksen tilassa olevasta kirjoituksesta, joka poukkoilee, hapuilee, hakee, kiertele ja saattaa palata takaisin jo kirjoitettuun. Geneettisen kritiikin tutkimuskohteena onkin nimenomaan käsikirjoituksista luettavissa oleva kirjoitus. Uudelleenkirjoitusten analyysin avulla pyritään selvittämään se prosessi, jonka kautta teos on syntynyt.

Geneetikot eivät lähesty käsikirjoituksia teleologisesti, pelkkä lopputulos eli julkaistu teos mielessään, vaan tutkivat myös kirjoitusprosessin sivupolkuja ja umpikujia. Käsi-

kirjoitukset todistavat usein kirjoituksen toteutumattomia mahdollisuuksia, sitä mikä jäi käsikirjoituksiin. Nämä kirjoituksen rönsyt voivat esimerkiksi kertoa sensuurista tai itsesensuurista. Kirjoitusajankohdan arvomaailma tai kirjailijan kuva itsestään kirjailijana ovat saattaneet johtaa siihen, että tiettyjen käsikirjoituksissa olemassa olevien piirteiden ei ole annettu ylittää julkaisukynnystä. Osa rönsyistä voi avata julkaistua teosta uudella tavalla, osa jää julkaistun teoksen tulkinnan kannalta irrallisiksi. Jälkimmäisessäkin tapauksessa aineistot ovat silti tutkimisen arvoisia. Ne voivat esimerkiksi paljastaa teemoja, joita kirjailija ei ole käsitellyt koskaan julkaistussa tuotannossaan, tai kirjoitusprosessin aikana vallinneita tekstienvälisiä yhteyksiä.

Geneettinen kritiikki on keskittynyt pitkälti käsin kirjoitettuihin aineistoihin. Niiden materiaalisella analyysillä voidaan saada kiinnostavaa tietoa kirjailijan tavoista kirjoittaa. Kiinnostuksen kohteena ovat esimerkiksi kirjainten ja muiden merkkien sijoittuminen sivulla sekä kynän jälki. Nimenomaan kirjoituksen liike paperilla ja käsin kirjoitetut merkit on koettu tutkimuksen kannalta hedelmällisiksi. Kirjoitettaessa käsin kirjoitus voi sijoittua paperilla miten tahansa. Se ei ole sidottu lineaarisuuteen kuten kirjoitettaessa kirjoituskoneella tai tietokoneella. Vapaasti sivun tilaa hyväkseen käyttävä kirjoitus voi muodostaa merkityksiä sen avulla, miten se on sivulle sijoitettu.

Käsin kirjoitetut käsikirjoitukset sisältävät myös piirroksia sekä muita merkkejä, joita ei koneellisesti tuotetuissa aineistoissa tapaa. Piirroksia löytyy esimerkiksi Paul Valéryn, Victor Hugon, Stendahlin, Aleksandr Pushkinin ja Otto Mannisen aineistoista. Piirrosten ja kirjoituksen yhteys on mielenkiintoinen ja tutkimukselle haastava. Ovatko piirrokset vain oheistoimintaa, ajankuluksi raapustettuja, vai muodostuuko piirrosten ja kirjoitusten välille merkityksellinen suhde? Häviävätkö piirrokset aineistoista, kun kirjoituksen suunta on selkiytynyt? Onko piirtämällä kenties helpompi tavoittaa jotain sellaista, jonka sanallinen ilmaisu hakee vielä muotoaan? (Grésillon 2008, 25.)

Geneettisen kritiikin grand old lady Almuth Grésillon käsittelee uusimmassa teoksessaan *La mise en œuvre. Itinéraires génétiques* (2008) haasteita, joita muuttunut teknologia asettaa geneettiselle kritiikille. Tietokoneen käyttö johtaa vääjäämättä siihen, että suuresta osasta tekstiin tehdyistä muutoksista ei jää jälkiä. Grésillon itse ei laske tietokoneella tehtyjä teosversioita edes luonnoksiin kuuluviksi, muttei silti usko geneettisen kritiikin kuolemaan, kuten pessimistisimmät. Grésillon korostaa arkistojen olevan vielä täynnä tutkimattomia käsin kirjoitettuja aineistoja ja muistuttaa kirjailijoiden kirjoittavan teoksiaan usein vieläkin osin käsin. Tällainen käsin kirjoitettujen aineistojen ensisijaisuutta korostava näkemys on kuitenkin vanhanaikainen. Geneettisen kritiikin piirissä tulisikin pohtia pontevammin nykyteknologian asettamia haasteita. Grésillonin mukaan nykyisiä kirjoittamisen tapoja ei ole kartoitettu (Ranskassa) käytännössä katsoen lainkaan. (Grésillon 2008, 283–294.)

Esiteksti ja geneettiset vaiheet

Esitekstin ja uudelleenkirjoituksen käsitteet ovat geneettisessä kritiikissä keskeisiä. Jean Bellemin-Noëlin (1972) lanseeraama esitekstin käsite (*avant-texte*), viittaa julkaistua teosta edeltäviin käsikirjoitusaineistoihin. Esiteksti on jotain, joka edeltää sitä hetkeä, jolloin teosta vihdoin ”kohdellaan tekstinä” (Bellemin-Noël 1972, 15). Esiteksti on elimellisesti sidoksissa tekstiin, mutta kuitenkin omanlainen entiteettinsä.

Uudelleenkirjoitus merkitsee geneettisessä kritiikissä kaikkea kirjoittamalla syntyvää tekstuaalista variaatiota. Uudelleenkirjoitus on kirjoitusta, jossa muokataan jo kirjoitettua, oli kyseessä sitten sana, lause, tekstikappale, luku ja niin edelleen. Uudelleenkirjoituksella voidaan viitata myös muutoksista johtuviin monitahoisiin seurauksiin. Joku yksittäinen paikallinen muutos (variantti) saattaa muuttaa suuresti koko teoksen merkityssisältöjä.

Grésillonin mukaan teoksen syntyä todistavat aineistot voidaan jakaa karkeasti kolmeen geneettisen vaiheeseen: valmistelemaan vaiheeseen, tekstualisaation vaiheeseen sekä viimeistelyvaiheeseen (Grésillon 1994, 100). Teoksen valmistelemaan vaiheeseen kuuluvat usein erilaiset muistiinpanot ja lyriikkaan liittyen loppusointuisten sanojen luettelot. Nämä varsinaista teoksen kirjoittamista edeltävät kirjalliset työt ovat kirjoittamisen mahdollistavia valmistelevia töitä, jotka ovat tietyille kirjailijoille välttämättömiä teoksen syntymisen kannalta. Tekstualisaation vaiheeseen kuuluvat puolestaan erilaiset työstetyt luonnokset. Tällöin kirjoittamisessa on siirrytty jo vahvasti pidemmälle, tuotamaan jo varsinaista tekstiä. Viimeistelyvaiheen aineistoja ovat sitten erilaiset varsin valmiit, mutta silti muutoksia sisältävät käsikirjoitukset ja oikovedokset, joiden avulla teos on tarkoitus työstää julkaisukuntoon.

Geneettisten vaiheiden määrittelyn avulla kirjoittamisen prosessin kulku ja erilaisten muutosten merkitykset avautuvat selkeämmin. Esimerkiksi viimeistelyvaiheen muutokset ovat usein erityyppisiä kuin tekstualisaation vaiheen muutokset. Luonnoksissa kirjoitus kulkee vielä vapaamman ideoinnin tilassa, viimeistelyvaiheessa tekstiä muokataan jo vahvemmin julkaisu mielessä.

Tutkimuksen kulusta

Geneettinen tutkimus sisältää monia vaiheita, jotka ovat julkaistuun kirjallisuuteen tottuneille tutkijoille uusia. Ensin pitää hankkiutua arkistoon ja opetella arkiston tiedonhaku: kortistot, arkistoluettelot, tietokannat. Sitten kootaan tutkimusaineisto tutustumalla eri arkistojen aineistoihin ja kahlaamalla läpi sivukaupalla dokumentteja. Vaikeaselkoisten ja ajan myötä osin hävinneiden käsialojen tulkitseminen vaatii pitkäjänteisyyttä. Erilaisten fragmentaaristen kirjoituskatkelmien asettaminen oikeaan yhteyteen on myös hankala – toisinaan mahdoton – tehtävä.

Julkaistujen tekstien sulavasti etenevään lineaarisuuteen tottuneen lukijan pitää ope-

tella uusi lukutapa. Jos haluaa seurata kirjoituksen liikettä siinä järjestyksessä, jossa se on paperille kirjoitettu, voi joutua hyppimään välillä marginaaleihin ja palaamaan takaisin alkuperäiselle riville, pysähtymään tulkitsemaan sanan päälle kirjoitettua uutta sanaa, miettimään missä järjestyksessä rivinväleihin kirjoitetut lisäykset on tehty, katsomaan muutosehdotuksia sivun kääntöpuolelta, kääntämään kenties koko paperi ylösalaisin päittäin kirjoitettujen katkelmien lukemiseksi ja niin edelleen. Lukiessa tulee myös hahmottaa ja huomioida kirjoituksen ajallinen ulottuvuus.

Erilaisten kirjoitustyylien analyysi sekä kirjailijan työskentelytapojen tuntemus on avuksi sijoitettaessa aineistoja teoksen syntykontekstiin. Minkälaista paperia tai muita kirjoitusaluslustoja kirjailija tyypillisesti käytti missäkin työskentelyvaiheessa ja miten hän käytti alustojen pintaa hyväkseen (kirjoitti esimerkiksi ensimmäiset muutokset vasemmanpuoleiseen marginaaliin ja myöhemmät muutokset oikeanpuoleiseen marginaaliin)? Aineistojen materiaalin analyysi auttaa tutkijaa tämän yrittäessä ottaa haltuun ja tehdä järjestelmiseksi laajat, ensi silmäyksellä usein kaoottilta vaikuttavat aineistot.

Ideaalitilanteessa tutkija pääsisi aina alkuperäisten aineistojen äärelle. Tämä sotii arkistojen käyttöpolitiikkaa vastaan, jonka mukaan tutkijalle annetaan aina ensisijaisesti kopio aineistosta, jos sellainen on saatavilla (mikrofilmi, skannattu kuva jne.). Eräät kirjailijat ovat kuitenkin kirjoittaneet teoksiaan esimerkiksi erivärisillä kynillä: kukin väri symboloi kirjoitusprosessin tiettyä vaihetta. Jos tutkija saa tämän tyyppisen aineiston eteensä mustavalkoisena mikrofilminä, värisymboliikka ei tietenkään välity. Myös erilaiset paperin laatuun ja kirjoituksen piirtoon liittyvät ominaisuudet ovat tutkimuksen kannalta olennaisia ja välittyvät tutkijalle vain alkuperäisistä dokumenteista.

Käsikirjoituksista on laadittava myös transkriptiot, joiden avulla tutkimuksen lukija pääsee verifioimaan tehdyt tulkinnat. Transkriptioiden laatiminen on tärkeä osa itse tutkimusprosessia, sillä niitä tehdessä on pakko selvittää kirjoitusprosessin kulku. Mitä kirjoitettiin ensin, mitä sitten viivattiin yli, mikä muutos syntyi seuraavaksi? Transkriptio tukee tulkintaprosessia pakottaessaan toisintamaan kirjoitusprosessin. Vasta näiden edellä esiteltyjen vaiheiden jälkeen tutkija voi keskittyä kirjoitusprosessien tulkintaan omasta teoreettisesta suuntautuneisuudestaan käsin.

Monia erilaisia näkökulmia

Geneettinen kritiikki ei ole yksi yhtenäinen suuntaus, joka tutkisi teoksen syntyä vain yhdestä näkökulmasta, vaan pikemmin kirjallisuudentutkimuksen haara, joka käsittää lähes saman verran erilaisia näkökulmia kuin muukin kirjallisuudentutkimus. Tutkimuskohde vain on uusvanha. Yhdestä käsikirjoituskorpuksesta voidaan saada aikaan lukuisia erilaisia geneettisiä tutkimuksia.

Kirjoituksen prosessien tulkinta tapahtuu aina jossain muusta kirjallisuudentutkimuksesta tutussa teoreettisessa viitekehyksessä, jota sovelletaan kirjoitusprosessien analyysiin. Geneettisen kritiikin piirissä tutkitaan esimerkiksi narratologia ja kieli-

tieteellisiä kysymyksiä, teosten tekstienvälisyyden prosesseja ja erilaisten diskurssien esiintymistä. Sellaiset käsitteet kuin ”intertekstuaalisuus” ja ”tematiikka” ymmärretään geneettisen kritiikin piirissä kuitenkin vahvasti dynaamisina (Grésillon 2008, 7), sillä tutkimuksen keskiössä ovat, kuten on jo monesti todettu, muotoutumassa oleva teos ja erilaiset kirjoitusprosessit.

Merkittävä geneettisen narratologian edustaja on Raymonde Debray Genette, joka on tutkinut esimerkiksi Flaubert’n ”Yksinkertainen sydän” -kertomuksen käsikirjoituskorpusta ja havainnut päähenkilön kuoleman kuvauksen luonnosteluvaiheessa mielenkiintoisia piirteitä. Kuoleman hahmottelussa on ollut pitkään vallalla kaksi kilpailevaa juonetta, pyhyys ja lihallisuus. Toisessa kuolema on kuvattu mystisenä ja henkisenä, toisessa puolestaan fyysisenä ja realistisena tapahtumana. Vasta 12-vaiheisen prosessin loppupuolella käsikirjoituksiin ilmestyy ”sydän”, ensin pelkkänä mainintana, mutta kasvaen lopulta synteeksi henkisen ja ruumiillisen välille. (Debray Genette 1984/2004, 85–112; Grésillon 1994, 162–163.)

Intertekstuaalisuudessa geneettinen kritiikki on kiinnostunut esimerkiksi siitä, minikälaisten prosessien kautta pohjatekstit on mukautettu osaksi syntymässä olevan teoksen poetiikkaa. Esimerkiksi yksi ainoa Otto Mannisen ”Mennyt päivä” -runon (julkaistu *Säkeitä*-kokoelmassa 1905) käsikirjoitus paljastaa runolle kaksi kiinnostavaa pohjatekstiä: K. A. Tavaststjernan runon ”Det blir så tyst omkring mig” ja Goethen teoksen *Hermann ja Dorothea*. ”Mennyt päivä” -runo on syntynyt Mannisen suomentaman Tavaststjernan runokatkelman perään samalle liuskalle. Runoluonnosta puolestaan halkoo Goethen teokseen viittaava muistiinpano. Perinteisen lähdetutkimuksen tasolta voidaan siirtyä kirjoitusprosessien ja tekstienvälisyyden analyysiin. Esimerkiksi runokirjoituksen muutosten kerrostumia analysoimalla voidaan nähdä, miten Tavaststjernan runosta Mannisen runoon mukautettu hiljaisuuden tematiikka vähitellen artikuloituu. (Karhu 2010.) Dirk van Hulle on tutkinut intertekstuaalisuuden prosesseja laajojen modernististen teosten osalta teoksessaan *Textual Awareness. A Genetic Study of Late Manuscripts by Joyce, Proust and Mann* (2004).

Louis Hay on puolestaan lähestynyt käsikirjoituksia usein semiotiikan avulla. Hayllä on keskeinen rooli koko geneettisen kritiikin synnylle. Hän kokosi 1960-luvun lopulla nykyisen käsikirjoitusinstituutti ITEMin alkusoluna pidettävän tutkimusryhmän tutkimaan Heinrich Heinen käsikirjoituksia. Hay oli myös perustamassa ITEMiä, jonka johtajana toimi vuoteen 1985 asti.

Tekijä saa geneettisessä kritiikissä erilaisia painotuksia. Radikaaleimman näkökulman omaa Bellemin-Noëlin edustama psykoanalyttinen haara, jossa tekijän intentioilla ja kirjallisuudenhistorialla ei ole mitään arvoa. Tutkimuksen kohteena on ainoastaan teoksen ja käsikirjoitusten suhde, jossa sanojen, kuvien ja halujen vuoro-vaikutus nähdään sekä tiedostettuna ja tiedostamattomana että ilmaistuna ja tukahdu-

tettuna. Bellemin-Noël esittää myös, että teoksella on oma psykoanalyttinen rakenteensa. (Bellemin-Noël 1982/2004, 28–29.) Tätä radikaalisuuntausta lukuun ottamatta tekijä on kuitenkin varsin läsnä geneettisen kritiikin piirissä. Kiinnostavana pidän Grésillonin ajatusta siitä, että käsikirjoitukset ovat teoksen synnyn lisäksi tekijyyden synnyn paikkoja (Grésillon 1994, 23).

Geneettisen kritiikin avulla voi myös kartoittaa erilaisia kirjoittamisen tapoja. Geneettistä tutkimusta tekevä joutuu väistämättä määrittelemään, miten hänen tutkimansa kirjailija on teoksensa kirjoittanut. Geneetikot esittävät, että kirjailijat voidaan jakaa karkeasti kahteen kategoriaan: toiset käyttävät paljon aikaa työn valmisteluun ja suunnitteluun ja työstävät teostaan etukäteissuunnitelman mukaan, toiset ryntäävät suin päin tuottamaan tekstiä, ja teos muotoutuu kirjoituksen myötä. Ensimmäistä tapaa kutsutaan suunnitelmalliseksi kirjoittamiseksi (esim. Émile Zola ja Thomas Mann) ja jälkimmäistä prosessikirjoittamiseksi (esim. Marcel Proust). (Grésillon 1994, 101–102.)

Lopuksi

Geneettinen kritiikki ei siis pyri arvelemaan esikuvia runojen muusille tai vastaamaan kysymykseen siitä, minkälainen tunnetila innoitti kirjailijan tarttumaan kynään. Jos tarvittavat aineistot ovat säilyneet ja kirjailija on aloittanut kirjoittamisen vahvasti elämäkerrallisista tapahtumista, geneettinen kritiikki voi mahdollisesti pystyä vastaamaan siihen, miten elämäkerrallisuus on prosessin myötä muuntunut osaksi fiktion poetiikkaa tai miten joku henkilöahamo on muuttunut kirjoitusprosessin aikana. Omaelämäkertojen tapauksessa kysymyksenasettelut voivat liittyä puolestaan siihen, miten kertova minä rakentuu kirjoitusprosessin myötä.

Vielä 1990-luvulla geneettistä kritiikkiä kritisoiitiin siitä, että se keskittyi liikaa pelkkien klassikkokirjailijoiden käsikirjoitusten tutkimiseen. Nykyisin tutkimuksen kohteena on myös tuntemattomampia tekijöitä ja geneettinen kritiikki on laaja sateenvarjokäsite, jonka piirissä tutkitaan kirjallisten teosten lisäksi esimerkiksi sävellyskäsikirjoituksia, elokuvakäsikirjoituksia, teatteria ja arkkitehtuuria.

Geneettisen kritiikin anti kirjallisuudentutkimukselle on sen tarjoama uusi katse kirjallisen teoksen syntyyn. Geneettisen kritiikin analyysit käsikirjoituksista paljastavat sen kirjoituksen virran, jossa sanat muuntuvat ja lopulta saavat paikkansa tekstin ja ilmaisun osana. Silmiä ei ummisteta myöskään käsikirjoituksissa läsnä olevilta teoksen toteutumattomilta mahdollisuuksilta. Näin ollen käsikirjoitukset nousevat kirjallisuudentutkimuksen kohteeksi – eivät vain avatakseen julkaistua teosta – vaan paljastaakseen koko kirjoitusprosessin rikkauden.

Viitteet

¹ Suomalaiselle tiedeyhteisölle suuntausta on tähän asti esitelty ainoastaan Harri Veivo artikkelissaan ”Katsaus ranskalaisen kirjallisuudentutkimuksen viimeaikaisiin suuntauksiin” (2002), jossa hän lähestyy suuntausta Louis Hayn esseekokoelman *La Littérature des écrivains: Questions de critique génétique* (2002) avulla.

Lähteet ja muuta aihetta käsittelevää kirjallisuutta

BELLEMIN-NOËL, JEAN 1972: *Le texte et l'avant-texte: Les brouillon d'un poème de Milosz*. Librairie Paris: Larousse.

BELLEMIN-NOËL, JEAN 1982/2004: Psychoanalytic Reading and the Avant-texte. – *Genetic Criticism. Texts and Avant-textes*. Ed. Jed Deppman, Daniel Ferrer and Michael Groden. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 28–35.

BIASI, PIERRE-MARC 2000: *La génétique des textes*. Paris: Armand Collin.

DEBRAY GENETTE, RAYMONDE 1984/2004: Flaubert's 'A Simple Heart,' or How to Make an Ending: A Study of the Manuscripts. – *Genetic Criticism. Texts and Avant-textes*. Ed. Jed Deppman, Daniel Ferrer and Michael Groden. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

GRÉSILLON, ALMUTH 1994: *Élement de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*. Presses Paris: Universitaires de Paris.

GRÉSILLON, ALMUTH 2008: *La mise en œuvre. Itinéraires génétiques*. Paris: CNRS Éditions.

HAY, LOUIS 2002: *La Littérature des écrivains: Questions de critique génétique*. Paris: José Corti.

HULLE, DIRK VAN 2004: *Textual Awareness. A Genetic Study of Late Manuscripts by Joyce, Proust, and Mann*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

KARHU, HANNA 2010: Ensin oli suomennos. Otto Mannisen ”Mennyt päivä” -runon syntyprosessi. – *Lukemattomat sivut*. Toim. Elsi Hyttinen ja Katri Kivilaakso. Helsinki: SKS, 38–59.

MAKKONEN, ANNA 1980: Ukko Kaaronin synty: geneettisen tutkimuksen lähteistä. – *Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 32*. Toim. Auli Viikari. Helsinki: SKS, 126–140.

MAKKONEN, ANNA 1982: Marko Tapion Aapo Heiskasen viikatetanssi -romaanin syntyprosessista. Yleisen kirjallisuustieteen lisensiaatintyö. Helsinki: Helsingin yliopisto.

VEIVO, HARRI 2002: Katsaus ranskalaisen kirjallisuudentutkimuksen viimeaikaisiin suuntauksiin. – *Ruumiillisuus. Merkillisiä ruumiita kirjallisuudessa*. Toim. Sanna Kar-kulehto ja Ilmari Leppihalme. Kirjallisuuden Tutkijain Seuran vuosikirja 55. Helsinki: SKS, 191–205.

KÄSIKIRJOITUSINSITUUTTI ITEM (sisältää myös ranskan- ja englanninkielisiä artikkeleita): <http://www.item.ens.fr/>